

Kirkeudsmykninger efter Reformation og Tridentinerkoncil

Udgangspunkter og udvikling¹

Af Eva Louise Lillie

I såvel de katolske som de luthersk reformerede lande overlevede billedkunsten i kirkerne de kirkelige omvæltninger i begyndelsen og midten af 1500-tallet; det gjaldt både de eksisterende middelalderlige billeder og selve princippet at udsmykke². Udgangspunktet for overlevelsen og indstillingen til billeder var imidlertid forskellig i de to områder. Derfor rejser der sig det spørgsmål: er der en sammenhæng mellem mellem de to områders forskellige udgangspunkter og den udvikling indenfor kirkeudsmykningerne, som kan spores fra slutningen af 1500-tallet og op gennem de følgende århundreder i de to områder?

Til besvarelse af spørgsmålet er valget af motiver og motivgrupper i de to områder blevet undersøgt. Der er blevet fokuseret på de vægfaste udsmykninger (kalkmalerier/freskomalerier) mens det flytbare inventar er udeladt, netop fordi den nuværende placering ikke nødvendigvis har været den oprindelige, og fordi oprindelige placeringer, grundet mangelfuldt bevaret kildemateriale, ikke altid lader sig efterspore. Eksemplerne er hentet fra henholdsvis danske og italienske kirker³. Desuden vil der kort blive set nærmere på udsmykningernes tilblivelsesomstændigheder.

Udgangspunkterne

Det skrevne udgangspunkt for de danske og de italienske udsmykninger er henholdsvis Kirkeordinansens bestemmelser fra 1537/1539 og bestemmelserne i Tridentinerkonciliets dekret fra december 1563⁴.

Kirkeordinansens omtale af billeder er meget begrænset. Det ene sted, de er omtalt, er det afsnit, hvori der opregnes en række emner for prædikener; billeder nævnes som det sidste af 15 emner⁵. Det andet sted er i afsnittet, der omhandler, hvorledes kirkens tjenere skulle tilskikkes. I slutningen af dette afsnit omtales det, at billeder, som menigmand »loffuer seg heden til« og dyrker, og hvortil der er tilstrømning langvejs fra, skal fjernes, eftersom det er afguder⁶.

Tridentinums billedomtale er noget mere omfattende⁷. Dekretets to indledende afsnit omhandler helgener og relikvier, deres rette forståelse

og brug. Desuden indeholder begge afsnit en fordømmelse af dem, der afviser eller benægter konciliets forståelse.

De følgende to samt delvis det tredje, afsluttende, afsnit i dekretet behandler billedspørgsmålet. I den indledende sætning bliver det fastslået, at man i kirkerne skal have og skal beholde billeder af Kristus, Maria og helgener, og at der skal vises billederne ære og veneration. Dette betyder imidlertid ikke, at der i billeder bor en guddommelighed eller kraft, der kan tilbedes, der kan yde den bedende noget, eller som den bedende kan have tiltro til, således som hedningene, der satte deres tiltro til afgudsbilleder, engang havde. At vise billeder ære betyder derimod, at æren overføres til urtypen, som hvert enkelt billede forestiller. Gennem de billeder, som mennesker ærer ved at kysse, blotte hovederne for og falde på knæ foran, tilbedes Kristus og helgenerne. Afsnittet slutter med at fastslå, og med udtrykkelig henvisning til det andet Nikæakoncil, at ovenstående har været konciliernes beslutninger mod billedstormere.

Det følgende afsnit henvender sig til biskopperne. Disse skal for det første omhyggeligt belære mennesker om, at de gennem de billeder, der gengiver fortællinger om Frelseren, opdrages og styrkes i erindringen om trosartiklerne, og at de skal vise dem ære. For det andet skal biskopperne belære om, at stor nytte kan uddrages af billederne, ikke kun fordi de erindrer de troende om Kristi velgerninger og gaver, men også fordi Guds undere og gavnlige eksempler gennem helgerne bliver demonstreret, således at de troende kan takke Gud derfor og i deres liv og gerninger kan indrette sig på efterlignelse af helgenerne og tilbedelse af og kærlighed til Gud. Afsnittet afsluttes med en fordømmelse af dem, der mener andet.

Dekretets afsluttende afsnit indeholder bemærkninger om, at ingen billeder indeholdende falsk lære, der kan lede de uskoledede til farlige fejltagelser, må opstilles; endvidere at intet billede kan blive opstillet noget sted uden biskoppens billigelse.

Kirkeordinansens og Tridentinerkonciliets dekreter er dokumenter af fundamental forskellig art. Mens Kirkeordinansen er et skrift, der behandler den praktiske tilrettelægning af de kirkelige forhold i Danmark, en ramme indenfor hvilken Kirken skulle fungere, så har Tridentinums dekreter karakter af bekendelsesskrift.

Ved en sammenligning af udgangspunkterne for de to kirkesamfund, må det bekendelsesmæssige grundlag for Danmark derfor inddrages. Skønt det først er med udstedelsen af Fremmedartiklerne i 1569, at der optræder en (officiel) henvisning til bekendelsesgrundlaget, nemlig Confessio Augustana fra 1530, må det dog antages, at dette skrift har

været anset for gældende for Danmark også i slutningen af 1530'erne⁸. Ej heller i *Confessio Augustana* findes der nogen omtale af billeder; derimod er der en artikel om helgener⁹.

Kirkeordinansens næsten totale mangel på omtale af billeder må ses som et udtryk for en luthersk opfattelse af billeder som frelsesunødvendige (*adiaphora*)¹⁰. At der, bortset fra misbrug omkring billeder, heller ikke foreligger nogen omtale af de praktiske omstændigheder vedrørende billeders udførelse og opsætning, afspejler den lutherske Kirkes ændrede opfattelse af forholdet mellem det talte og skrevne Ord overfor det visualiserede. Den balance mellem på den ene side mundtlig og skriftlig forkyndelse og på den anden side visuel forkyndelse, som karakteriserer middelalderen, forskydes i den lutherske Kirke til fordel for det skrevne (og talte) Ord. Kirkeordinansens relative tavshed må derfor opfattes som et udtryk for, at der ved skriftets udstedelse har ligget nogle forventninger om, at billederne lige så stille ville forsvinde fra kirkerne.

Tridentinums inddragelse af billedspørgsmålet blandt dekretene demonstrerer, at den katolske Kirke har betragtet billeder som, om ikke direkte frelsesnødvendige, så dog som frelsesformidlende, ligesom deres belærende funktion fortsat erkendes. Af den grund gives der derfor ikke alene en definition af billeders rette forståelse og brug, men også bemærkninger om biskoppelig kontrol.

I de katolske lande udkommer efter Tridentinerkonciliets afslutning i 1563 en lang række traktater om billeder. Traktaterne er i deres indhold mest en refleksion af billeddekretets forbud mod billeder, der strider mod læren, idet de først og fremmest beskæftiger sig med, hvilke billeder der ikke må forekomme, og hvordan de billeder, der må gengives, ikke må eller bør udformes¹¹.

I Danmark fremkommer der ikke tilsvarende billedtraktater, når der lige netop bortses fra Niels Palladius' traktat fra 1557¹². Af spredte bemærkninger i forskellige skrifter fremgår det dog, at Kirkeordinansens forventninger om billeders forsvinden fra kirkerne er blevet skruet ned¹³. Interessant i denne sammenhæng er således Peder Palladius' omtale i *Visitatsbogen*, at billeder fra sidealtertavler kunne blive slået op på kirkernes vægge, for at de kunne være »gode, enfoldiges spejl«¹⁴. Erkendelsen af billeders belærende funktion dukker altså op her.

Udsmykningerne

Bibelske motiver, såvel gammel- som nytestamentlige, indtager en fremtrædende plads i kirkernes udsmykninger i både det katolske og det lutherske reformerede land¹⁵. Blandt de nytestamentlige motivgrupper

udskiller kortere eller længere serier med motiver fra Jesu passion sig. Af danske eksempler kan nævnes Sulsteds passionsfortælling fra 1548, en serie der indeholder 16 scener begyndende med Nadveren og sluttende med Gravlæggelsen¹⁶, eller den noget kortere serie i Skæve kirke fra 1560-70, der indeholder otte scener begyndende med Bønnen i Gethsemane og sluttende med Opstandelsen¹⁷. Dertil kommer en række udsmykninger med kun en enkelt eller et par scener fra Passionen som f.eks. Hørve kirke, udsmykket 1564, hvis Passionsfortælling kun rummer fremstillinger af Bønnen i Gethsemane og Korsbæringen¹⁸.

Blandt de italienske eksempler kan nævnes Passionsserien fra slutningen af 1500-tallet i Cappella della Passione i kirken Il Gesù i Rom¹⁹. I dette kapel ses på sidevæggene, øverst Bønnen i Gethsemane og Judaskysset/Tilfangetagelsen, nederst Korsbæringen og Korsnaglingen. De mellemliggende forhør og pinsler er repræsenteret ved forskelligt udformede Kristusfigurer, malet på kapellets hjørnepaneller; loftsmaleriet viser Korsets ophøjelse. Et andet eksempel er billederne i hovedskibet i S. Prassede, ligeledes i Rom, udført omkring år 1600. Serien indeholder otte Passionsscener, fordelt med fire på hver væg, begyndende med Bønnen i Gethsemane og sluttende med Korsbæringen. I begge tilfælde kan såvel Nadveren som Korsfæstelsen siges at være repræsenteret ved kapellets/kirkens alter – som kommunion og som offer²⁰.

Der er imellem det lutherske og det katolske land en parallelitet både i valget af Passionen som emne og i udformningen, idet der begge steder lægges vægt på at fremhæve den fysiske og sjælelige lidelse, Jesus gennemlevede.

Barndomsfortællingen synes i Danmark sjældnere repræsenteret efter reformationen end før og sandsynligvis også sjældnere end i Italien. Til gengæld ses i Danmark, sammenlignet med senmiddelalderen, en vis vækst i motiver, hvis emne er hentet fra Jesu offentlige liv; hvorledes forholdene er Italien tør jeg på nuværende tidspunkt ikke udtale mig om. Bortset fra fremstillinger af Dåben og af Forklarelsen på Bjerget, synes scener fra Jesu offentlige liv ikke at forekomme ret ofte i de italienske kirker²¹

De gammeltestamentlige motiver dukker for alvor op i de kirkelige udsmykninger i slutningen af 1400-tallet; Skabelsesberetningen er her ikke medtaget, idet den optræder i udsmykninger hele middelalderen igennem. De gammeltestamentlige motiver optræder i rimeligt stort tal i såvel det katolske som det lutherske område, men sammenlignes udvalget af gammeltestamentlige motiver, er det større i det katolske land

end i det lutherske. Et motiv som Judith og Holofernes, der kan ses i adskillige italienske udsmykninger, eksempelvis i Cappella Parisani i S. Marcello al Corso i Rom, er endnu ikke registreret i en dansk udsmykning. Det samme gælder en fremstilling som Helbredelsen af Tobits blindhed (kapel i S. Spirito in Sassia, Rom). Til gengæld ses David og Bathseba i et par danske udsmykninger (Glesborg bl.a.) – et motiv, jeg endnu ikke har mødt i en italiensk kirke.

Den sammenhæng, hvori de gammeltestamentlige udsmykninger indgår, adskiller sig noget de to områder imellem. I det katolske land er det sjældent, at de gammeltestamentlige motiver får lov at stå alene, i reglen kombineres de med nytestamentlige (eller andre); det er den fra middelalderen kendte tanke om, at hvad der forudskikkes i Det gamle Testamente, opfyldes i Det nye²². Det førnævnte billede af Helbredelsen af Tobits blindhed i kapellet i S. Spirito in Sassia paralleliseres med Jesu helbredelse af den blinde og modstilles fremstillinger af helbredelse af spedalske²³. Et billede af Kobberslangen i ørkenen ses bl.a. sammen med en fremstilling af Isaks ofring i arkaden over indgangen til Passionskapellet i Il Gesù; i loftsmaleriet i Cappella del Ss.Sacramento i domkirken i Assisi paralleliseres fremstillingen af Kobberslangen i ørkenen med Sakramentets ophøjelse.

Den præfigurative brug af de gammeltestamentlige motiver ses også blandt de efterreformatoriske kalkmalerier i Danmark; en fremstilling af Kobberslangen i ørkenen modstillet Isaks ofring findes i koret i Gudum kirke i Nordjylland, hvor de må have flankeret et krucifiks på kirkens alter. Mere almindeligt er det at møde de gammeltestamentlige billeder i form af kortere eller længere serier uden direkte tilknytning til nytestamentlige motiver, som f.eks. Sejerø kirkes billeder af Josephs og Salomons historie eller Grinderslevs tre billeder af henholdsvis Daniel i løvekulen, Jonas, der spyes op på land af havuhyret og Elias, der fodres af ravnene.

Kastes et blik bagud til slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet, er det tydeligt, at nogle motiver og motivgrupper er gledet ud af repertoire i både de efterreformatoriske og de eftertridentinske udsmykninger. I det lutherske land er det den gruppe, der sammenfattes under betegnelsen moraliteter og som bl.a. indeholder dyr, fabeldyr og fabelvæsner. I det katolske land er det først og fremmest antikkens guder²⁴. Illustrativt er således de to kapeludsmykninger, som kardinal Alessandro Farnese stod bag: i årene 1548-50 lod han kapellet i Cancelleria i Rom udsmykke, og blandt motiverne ses billeder af Apollon og Minerva²⁵. Knap tyve år senere lod han kapellet i Palazzo Farnese, Ca-

prarola, indrette; dette kapels malerier har udelukkende bibelske motiver²⁶.

I sammenstillingen af Kobberslangen i ørkenen og ophøjelsen og tilbedelsen af Sakramentet ses allerede en forskel mellem det lutherske og det katolske område, men dér hvor forskellen tydeligst kommer til udtryk er i henholdsvis det relative fravær og den overvældende tilstedeværelser af billeder af Maria og af helgener.

Der findes i Danmark fremstillinger af helgener, malet efter reformationen, men de er ikke mange, og legendskildringer findes slet ikke. (om fremstillinger af apostle, se nedenfor). De fleste helgener optræder kun i en enkelt eller et par kirker. Også fremstillingerne af Maria, når der ses bort fra de nytestamentlige scener, hvori hun indgår, reduceres betragteligt i tiden efter reformationen.

Som eksempler på de mange helgenfremstillinger fra slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet, der findes i de katolske kirker kan nævnes billederne i Cappella dei Martiri i Il Gesù i Rom, på hvis vægge der blandt andet ses fremstillinger af S. Stefans og S. Catharina af Alexandrias martyrier; eller de tre korbilleder i S. Susanna i Rom, hvori der gengives begivenheder fra S. Susannas legende og martyrium²⁷. Endvidere skal nævnes den lange martyrserie i St. Stefano Rotondo, Rom, samt de beslægtede serier i andre kirker med tilhørsforhold til Jesuiterkollegierne (se nedenfor).

Scener fra Marias liv, hentet udenfor Bibelens beretning (dvs. beretningen om hendes barndom, død og optagelse i himlen) optræder også i stort tal. Som eksempler kan nævnes en kapeludsmykning i Chiesa Nuova, Rom, der indeholder scener fra såvel hendes barndom (og Jesu barndom) som fra hendes død og himmelkrøning og tilsvarende et kapel i kirken S. Filippo Neri, Perugia, hvori de to vægmalerier fra det senne 1600-tal viser henholdsvis Maria på dødslejet og Apostlene omkring den tomme sarkofag.

Apostelserier optræder i såvel danske som italienske kirker både før og efter de kirkelige omvæltninger, men til forskel fra de danske kirker så findes der i de italienske kirker berettende apostelfremstillinger, især billeder hentet fra Peter- og Paulusfortællingerne. Som et enkelt eksempel kan nævnes korudsmykningen fra 1594 i S. Pietro i Perugia, der har henholdsvis et billede af Nøgleoverrækkelsen og Saulus'/Paulus' omvendelse (faldet fra hesten).

Sammenhængen mellem udsmykningen af kirkerne i det katolske land og Tridentinums billeddekret er både direkte og indirekte. De mange udsmykninger fra sidste del af 1500-tallet (og fra 16- og 1700-tallet)

kan kobles sammen med dekretets indledende bemærkninger i billedafsnittet om, at kirkerne skal have og beholde billeder. Dette udgangspunkt begrundes og forstærkes senere med omtale af billeders belærende funktion.

Der gives i Tridentinums dekret ganske vist ingen direkte anvisninger på valg af billeder, men sammenkoblingen af billeder og helgener i dette dekret giver et solidt grundlag for de mange helgenfremstillinger. Tilstedeværelsen af de øvrige motivgrupper og udvalget af enkeltmotiver indenfor de enkelte grupper er mere indirekte forbundet med dekretet. Allerede eksisterende tendenser har fortsat med at eksistere, i visse tilfælde justeret gennem de billedtraktater, de fulgte i kølvandet på konciliet. Som nævnt optræder fremstillinger af David og Batseba i enkelte danske, efterreformatoriske udsmykninger, men – så vidt vides – ikke i italienske, eftertridentinske. Motivets betydning i de danske kirker fremgår af dets sammenkobling med det sjette bud i katekismer og bønnebøger: »du må ikke bedrive hor/bryde ægteskabet«²⁸. At den stikmodsatte tolkning af motivet var mulig fremgår bla. af Johannes Molanus' billedtraktat; han så dette motiv som opfordring til utugtighed²⁹.

Tridentinums ord om billeders belærende funktion får ganske iøjnefaldende følger flere steder, f.eks. i den lange serie på knap 40 martyrbilleder, der i slutningen af 1500-tallet blev malet i kirken St. Stefano Rotondo³⁰. Kirken var blevet overdraget de tysk-ungarske Jesuitter, der som missionærer kunne påregne at blive udsendt for at erobre tabt og nyt land. At kunne komme til at dø for sin tro var en realistisk mulighed, så for at forberede kandidaterne herpå blev martyrbillederne malet. Et andet eksempel er udsmykningen fra begyndelsen af 1600-tallet i Cappella Paolina i S. Maria Maggiore³¹. Billederne i dette kapel illustrerer, hvor ilde det går både dem, der ikke vil acceptere billeders tilstedeværelse i kirker, og dem der benægter Marias centrale rolle. Foruden at være belærende er denne udsmykning også stærkt polemisk (rettet mod såvel de lutherske som calvinisterne); det samme gælder billedet af Tridentinerkonciliet i S. Maria in Trastevere, i hvilket den personificerede Romkirke træder det ligeledes personificerede kætteri under fode.

Da en stillingtagen til billeder næsten helt mangler i Kirkeordinansen (og i *Confessio Augustana*) må de fra middelalderen eksisterende tendenser og traditioner have spillet en væsentlig rolle både for de efterreformatoriske udsmykningers tilblivelse og for deres udformning.

Der eksisterede i Danmark en århundredgammel tradition, stærk nogle steder i landet, svagere andre steder, for udsmykning af kirker, og den lod sig ikke kvæle trods Kirkeordinansens udtalte forventning om

billeders forsvinden. De gammel- og nytestamentlige motivers dominans i de efterreformatoriske udsmykninger kan knyttes sammen med de senmiddelalderlige krav om større biblicisme³². Den senmiddelalderlige fromheds ideer om *Imitatio Christi* må betragtes som den væsentligste baggrund for det sene 1400-tals og det tidlige 1500-tals mange og udførlige skildringer af Jesu passion; disse forhold ændrer sig ikke med Reformationen³³. Kravet om større biblicisme kan også forklare bortfaldet af senmiddelalderens mange, »sære« moraliteter. Det er uden tvivl de samme tendenser, der slår igennem i de katolske kirkers udsmykninger, hvor også bibelske fremstillinger indtager en fremtrædende plads; de forsvundne motiver havde her som nævnt den antikke mytologis personer og fortællinger som emne.

Helgenfremstillingerne forsvinder som nævnt ikke brat og totalt ud af det danske efterreformatoriske repertoire, men de forsvinder relativt hurtigt, og årsagen må søges i den lutherske indstilling til helgener, således som det fremgår af *Confessio Augustanas* kap. 21: de kan ikke optræde som midlere mellem mennesker og Gud, det kan kun Kristus. På luthersk grund er en – sammenlignet med den middelalderlige og den katolske Kirkes opfattelse – væsentlig funktion blevet frataget helgener; følgen har været, at de har mistet deres appel – også som motiver i udsmykninger. *Confessio Augustana* slår dog fast, at mennesket kan efterligne helgener i tro og gode gerninger. Hvor diametralt modstillede *Confessio Augustanas* og Tridentinums holdning til helgener end er, med hensyn til helgener som eksempler til efterlignelse ses lighedstræk. Fremstillinger af Christoffer overlever i lidt større tal end de øvrige helgener (Gørløse, Bregninge og Skive gl.kirke kirker, alle omkr. 1550), og netop for hans vedkommende er det muligt at knytte hans tilstedeværelse sammen med ideen om efterlignelse, idet han nævnes særskilt af Luther og dennes danske oversætter Christiern Pedersen³⁴.

Peder Palladius gav i sin Visitatsbog udtryk for en erkendelse af billeders belærende funktion, og dette er da også muligt at konstatere for enkelte af de danske udsmykningers vedkommende. Helt tydeligt er det i Grinderslev, hvor tre næsten enslydende indskrifter under billeder af henholdsvis Daniel i løvekulen, Jonas, der spyer op på tørt land af havuhyret, og Elias til hvem ravnene bringer føde, oplyser, at som Gud beskyrmede de tre, således gør Han også idag³⁵. Billederne handler om frelse ved tro, og de tre gammeltestamentlige personer fremstår som eksempler til efterfølgelse: en fastholdelse ved troen i modgang. Nogle gammeltestamentlige personer kommer altså til at indtage samme funktion som helgener i den lutherske Kirke³⁶. Det polemiske islæt, som nogle af de katolske billeder og udsmykninger indeholdt, ses kun tyde-

ligt i Brøns kirkes kalkmalerier fra årene efter 1531³⁷. Den katolske Kirkes polemiske billeder og udsmykninger markerede et tydeligt konfessionelt ståsted. Samme klare konfessionelle standpunkt kan på dansk grund kun konstateres i billederne af Lov og Evangelium³⁸. Erkendelsen af billeders belærende muligheder synes dog at forsvinde ved 1500-tallets udgang, idet der fra 1600-tallet eksisterer billeder, hvis budskab direkte strider mod luthersk lære, eksempelvis Dommedagsfremstillinger, hvor forbederne Maria og Johannes Døberen atter har sneget sig ind³⁹.

Som konklusion må såvel Kirkeordinansen som Tridentinerkonciliets helgen-billeddekret siges at have haft konsekvenser for de følgende århundreders kirkeudsmykninger i henholdsvis det lutherske og det katolske land, men på vidt forskellig vis. Kirkeordinansens mangel på stiltingtagen lod eksisterende middelalderlige billedtraditioner overleve i Danmark, men skabte ikke grobund for væsentlige nye; de konstaterede forandringer skyldtes ændringer, der ikke direkte havde med billeder at gøre. Gennem Tridentinerkonciliets billeddekret blev eksisterende traditioner i Italien fundamenteret og forstærket. Justeringer forløb gennem de billedtraktater, der – i direkte konsekvens – fulgte efter konciliet.

Tilblivelsesomstændighederne

Tridentinums billeddekret kræver biskoppelig godkendelse af, hvad der frem- og opstilles af kunst i kirkerne. En gejstlig styring ved udsmykningernes tilblivelse ville i mange tilfælde være en forudsætning for en problemfri kontrol, og at denne styring har fundet sted fremgår dels af eksisterende dokumenter dels af den stramme programmering, der kan konstateres i flere kirker, f.eks. i Il Gesù og i Chiesa Nuova i Rom, hvor der er en tydelig systematik i kapelindvielserne, og som følge heraf også i udsmykningerne⁴⁰.

En tilsvarende gejstlig kontrol findes ikke i herhjemme og resultatet bliver, at varetagelsen af kirkernes udsmykning fra slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet glider over på adelens hænder, det være sig lensadel eller hovedgårdsejere. Prædikestolen i Fakse fra omkr. 1615 er et typisk eksempel herpå: postamentfeltets indskrift lyder: »Dette monument hafver erlig welbyrdig Fru Jytte Gyldenstiern til Thotteropholm bekosted, Gud til Ære, Faxe Kirke til Prydelse, hindis salig Hosbonde erlig welbyrdig Mand Peder Iul til Ihukommelse som døde 1612«⁴¹.

Den katolske kirke har fortsat holdt et vågent øje med billedkunsten i kirkerne⁴². Jeg ved ikke, hvor omfattende en diskussion om kirkelig kunst, der idag foregår i den katolske kirke, men de eksisterende forholdsregler overfor udformning må i høj grad lægge begrænsninger på principielle diskussioner samt ikke mindst praktiske udfoldelsesmuligheder.

Slige begrænsninger bortfaldt herhjemme ved Reformationen og er ikke siden blevet genindført. Den, undertiden ganske krasse og forbitrede, diskussion, der foregår idag (se også artiklen om Carl-Henning Pedersens udsmykning i Ribe samt årsoversigten), må således siges at være en direkte følge af Reformationens manglende stillingtagen til billeder.

Noter

1. Denne artikel blev fremlagt som foredrag i en let ændret form ved et Åbent Hus-arrangement på Københavns Universitet, 23.april 1996
2. Vedr. diskussionen om de danske middelalderlige udsmykningers overlevelse og de tidlige efterreformatoriske udsmykningers udseende kan henvises til Danske Kalkmalerier 1536-1700, Efter reformationen, red. Eva Louise Lillie, København 1992 og Eva Louise Lillie: »Nye udsmykninger og overhvidtninger« Kirkehistoriske Samlinger 1995, s.45-61. For udviklingen i de katolske lande skal henvises til Émile Mâle: *L'art religieux de la fin du XVIe siècle, du XVIIe siècle et du XVIIIe siècle*. Paris 1972
3. Trods de forbehold, der må tages overfor de forskydninger i helhedsbilledet, som ikke kendte udsmykninger (forsvundne eller endnu ikke afdækkede) kan medføre, må det danske materiale siges at være velkendt gennem Nationalmuseets og Kalkmaleriregistrantens omfattende registraturer. Anderledes stiller det sig med det italienske materiale, der ikke er registreret i sin helhed. Mit kendskab til de italienske udsmykninger fra slutningen af 1500-tallet og de følgende århundreder bygger dels på den eksisterende litteratur, dels på besøg i italienske kirker. Undersøgelsens resultat kan for de italienske kirkers vedkommende være behæftet med en del usikkerhed.
4. Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten, København 1980; herefter henvist til som Kirkeordinansen. Heinrich Denzinger: *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*; ... udg. Peter Hünermann, Freiburg, Basel, Rom, Wien 1991; herefter henvist til som Denzinger.
5. Kirkeordinansen, s.159
6. Kirkeordinansen, s.193
7. Denzinger, s.578-81. Om dekretets tilblivelseshistorie, se Hubert Jedin: »Entstehung und Tragweite des Trienter Dekrets über die Bilderverehrung«. *Kirche des Glaubens, Kirche der Geschichte*, Bd.II. Freiburg Basel Wien 1966, s.460-98
8. Fremmedartiklerne, Indledning. Danske Kirkelove bd.2, udg. H.F.Rørdam, København 1886, s.128. Om Bekendelsesgrundlaget, se endvidere Martin Schwarz Lausten: *Christian d. 3. og kirken*. København 1987, s.61ff.
9. Artikel 21. Leif Grane: *Confessio Augustana*, København 1981, s.179-83
10. Om adiaphorabegrebets optræden i luthersk teologisk litteratur, se Bengt Arvidsson: *Bildstrid Bildbruk Bildlära*. Lund 1987, spec. s.87-90.

11. Anthony Blunt: »The Council of Trent and Religious Art«. *Artistic Theory in Italy 1450-1600*. Oxford (UP) 1973, s.103-36.
12. Se Martin Schwarz Lausten: Biskop Niels Palladius. København 1968, s.48-54.
13. Det aldrig offentliggjorte bekendelsesskrift, *Confessio et Ordinatio* fra 1561 indeholder således et kapitel om billeder. *Confessio et Ordinatio Ecclesiarum Danicarum*, udg. Bjørn Kornerup, København 1953, s.68-70 (cap.27).
14. Peder Palladius' Visitatsbog, udg. Lis Jacobsen. København 1925, s.36.
15. Se Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700; Émile Mâle, op.cit.
16. Eva Louise Lillie: »Tradition og fornyelse. Kalkmalerierne fra 1548 i Sulsted kirke«. *Kirkehistoriske Samlinger* 1985, s.49-80. Sulsted kirkes kalkmalerier er blevet restaureret påny, og i den anledning har menighedsrådet udsendt en vejledning, i hvilken Peder Bøllingtoft redegør for restaureringen, og Birgitte Bech gennemgår udsmykningen og den seneste forskning omkring den. Sulsted Kirke, Holbæk 1996, s.33-75.
17. Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700, s.116-17, 190
18. Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700, s.126-27, 186
19. Howard Hibbard: »Ut pictura sermones: The First Painted Decoration of the Gesù«. *Baroque Art: The Jesuit Contribution*, ed. Rud.Wittkower & Irma B.Jaffe, New York 1972, s.29-49.
20. Passionsserien i S.Prassedde begynder på hovedskibets højre væg (set fra kirkens kor) nærmest alteret, fortsætter mod den oprindelige hovedindgang, springer derefter over på den modstående væg for igen at slutte nærmest alteret. Udsmykningen nævnes af Mâle, s.264.
21. I kirken S.Pietro i Perugia findes i hovedskibet også billeder af Jesus og synderinden samt Brylluppet i Kana.
22. Om typologi, se Carl-Martin Edsman: »Medeltida bibeltolkning – med särskild hänsyn till typologisk utläggning«. *Genesis Profeta*, ed. Patrik Reuterswärd & Marian Ullén, Stockholm 1980, s.9-29.
23. Det øverste af de to billeder, anbragt parallelt til Helbredelsen af Tobits blindhed, viser en skægget, nøgen mand, der synes at bade sit ben i et vandløb. Foran ham står en militært klædt person, mens andre soldater ses i baggrunden. Scenen må identificeres som Na'amans helbredelse (2.Kong.5). Det nytestamentelige billede herunder viser Jesus, der berører en halvnøgen, knælende person, helbredelsen af den spedalske (Mark.1.40-45 et par).
24. Ulla Haastrup henledte efter foredraget den 23.april min opmærksomhed på, at antikken som form lever videre i det sene 1500-tals og 1600-tallets inventar, bl.a. i hermer og de forskellige former for fantasifigurer, der kan gemme sig i snitværkerne.
25. Rubin, Patricia: »The Private Chapel of Card. Alessandro Farnese in the Cancelleria, Rome«. *The Journal of The Warburg and Courtauld Institute* 1987. Clare Robertson: *Il Gran Cardinale. Alessandro Farnese. Patron of the Arts*. New Haven – London 1992, s.151ff.
26. Gaj, Francesco & Enrico Guj: *Palazzo Farnese in Caprarola*. Roma 1895. Clare Robertson, op.cit, s.88ff.
27. I skibet i S.Susanna er fire billeder fra den (apokryfe) gammeltestamentlige beretning om Susanna og de gamle mænd, malet som præfiguration til korets billeder. Kort om tale hos Mâle, s.144.
28. F.eks. Peder Tidemands bønnebog, trykt i København 1563. Kgl.Bibl., LN 457 mikro.
29. Joanne Molano: *De historia SS. Imaginum et Picturam pro vero earum usu contra*

- abusis. (1594-udgaven, trykt i Louvain) 2.Bog, kap.42. Det kan iøvrigt bemærkes, at Poul Helgesen i 1528 formentlig med Erasmus som ophav giver udtryk for de samme tanker. »Svar til Kong Gøstaff ...«. Skrifter af Paulus Helie, bd.2, ved Marius Kristensen, København 1932, s.271
30. Holm Monsen, Leif: *The Martyrdom Cycle in Santo Stefano Rotundo 1-2. Institutum Romanum Norvegiae. Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia. Series Altera in 8°, vol II, Roma 1982, s.175-317 & vol III, Roma 1983, s.11-106*
 31. Måle, s.24-27, 33-36
 32. Se eksempelvis Jean Delumeau: *Naissance et affirmation de la réforme (Nouvelle Clio 30)*, Paris 1965, s.72-78.
 33. Eva Louise Lillie: »Imitatio Christi. Om Christiørn Pedersens »Hvorledis huert Christet menniske skal bere sit kaarss ...««. ICO 1995:4, s.44-53
 34. Eva Louise Lillie, op.cit.
 35. Eva Louise Lillie: »Renæssanceudmykningen i Grinderslev kirke«. Fra Viborg Amt 1991, s.7-27
 36. En belærende funktion har rimeligvis også været tiltænkt billedet på alterbordsforinden fra 1561 fra Torslunde kirke (nu i Nationalmuseet, København), der viser en Barnedåb (t.v.), en Nadveruddeling i begge skikkelse, og præsten der fra prædikestolen forkynder Ordet for menigheden (t.h.). Foruden at skildre praksis i kirkerne, belærer billedet også om de midler, hvormed Nåden kan opnås: ved sakramenternes forvaltning og Ordets forkyndelse.
 37. Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700, s.62-63, 181 med tilhørende litteraturhenvisninger.
 38. Det er måske mere billedets oprindelse i det luthersk-cranachske miljø end indholdet, der placerer billedet konfessionelt, jfr. Carsten Bach-Nielsens påvisning af, at motivet nogle steder overlevede rekatoliceringen af Østrig. »Mellem Wittenberg og Antwerpen. Nogle grafiske forlægs konfessionelle verden«. ICO 1993:3, s.13-28
 39. Eksempelvis på prædikestolen i Haraldsted kirke. Danmarks Kirker, Sorø amt, s.454
 40. Hibbard, op.cit, s.34ff.
 41. Danmarks Kirker, Præstø amt, s.523-25.
 42. Se Denzinger, index: »Bilder« samt Katechismus der katolischen Kirche, Oldenbourg 1994, s.548, hvori synspunkterne opsummeres.